ÇУТТА, ЫРЛĂХА ĂНТĂЛМА ПУЛĂШНĂ

ИВАН Дмитриевич Никитина – Юркка Иванне эпир, ачасем, Иван Мучи тесе чĕнеттĕмĕр. Аттепе анне юратса, чунтан хисеплесе Иван пичи тетчĕç. Вăл ман аттен аслă пиччĕшĕ пулнă. Чи малтанхи фольклориста, этнографа, куçаруçа эпĕ пĕчĕккренех ас тăватăп. Вăл пирĕн пата, хăй çуралнă Чăваш Республикинчи Муркаш районне кĕрекен Купăрля ялне Шупашкартан час-часах пырса çÿретчĕ.

Уйрăмах вăл 1947 çулхи çĕртме уйăхĕн 2-4-мĕшĕсенче хăйĕн тăван ялне килни мана ялан ĕнерхи кун пек аса килет. Пире – ман асаннене Ксения Лукиничнăна, аннене Евдокия Меркурьевнăна тата мана – вăл анкартине илсе кайрĕ. Иван Мучи пахчара хăй пĕчĕк ача пулнă чух лаша, ĕне, ытти выльăх вити, ампар-сарай, мунча,

Юркка Иванĕ Н.В.Никольскипе пĕрле 1906 çулта чăвашсен пĕрремĕш хаçатне «Хыпара» пуçласа кăларма хастар хутшăннă. Унăн малтанхи статйисем /«Чăвашла çыракансене», «Чăваш хутла пĕлекен сахал»/ çав çулах çак хаçатра пичетленнĕ. Çавăншăнах «Хыпар» хаçат хупăнсан унран çынсем: «Ку хаçата хăçан кăларатăр?» – тесе ыйтнă.

кĕлте капанĕсем хăш вырăнта ларни çинчен, ăçта авăн вучахĕсем пулни çинчен тĕплĕн каласа пачĕ. Çавăн пекех куракăсен ячĕсене аса илсе каларĕ. Кашни йывăç уншăн тем пек хаклă пулнине палăртрĕ. «Çак юмана эпĕ лартрăм. Халĕ ку йывăç диаметрĕ манăн мăй пек пулчĕ. Ваттисем каланă тăрăх ман вилес вăхăт çитрĕ», – сăмахларĕ вăл çаврăнса пăхса çÿренĕ май. Ун чухне яла пыни уншăн чăнах та юлашки хут пулчĕ. Çав кунсенче вăл Етĕрнепе Элĕк районĕсенче тата Муркаш тăрăхĕнче çÿрерĕ. Уйкас масарне те çитсе килчĕ. Унта унăн ашшĕпе амăшне пытарнă. Ку тăван ял-йышпа ĕмĕрлĕхех уйăрлни, тăвансене, паллакансене юлашки хут пуç тайни пулчĕ ĕнтĕ.

Иван Никитин /Юркка Иванĕ/ 1881 çулхи çĕртмен 29-мĕшĕнче Хусан кĕпĕрнин Етĕрне уесĕнчи /халĕ Муркаш районĕ/ Купăрляра нумай ачаллă хресчен çемйинче çуралнă. Унăн ашшĕ Н.В.Никольский профессор ашшĕпе пĕр тăван пулнă. Уйкас Янасалти, Шăматри /халĕ Советски/ прихут шкулĕсем хыççăн И.Никитин Шупашкарти тĕн училищине пĕтерет, унтан Хусанти тĕн семинарине кайса кĕрет. 1907-1908 çулсенче Хусанти университетра вĕренет, анчах йывăр саманана пула ăна пĕтерсе тухаймасть. Университетра унпа пĕрле С.Николаев, И.Миронов, Исланкин, Баймяшкин /медфак/, Нигушов /естеств. фак./, Игнатьев, Г.Николаев, Яковлев, Охотников, Я.Васильев чăваш ачисем вĕреннĕ.

1904-1907 çулсенче урăх ĕçе вырнаçайман пирки Шупашкарти тĕн училищинче воспитатель пулса ĕçлет. Малтанхи çулсенче тĕрлĕ çĕрте: Элĕк районĕн Çулавăç, Вăрмар районĕн Арапуç салисенчи чиркÿсенче вăй хурать тата шкулта вĕрентет. Вăл пуçарнипе 1918 çулта Муркаш районĕнчи Купăрляра, Элĕк тăрăхĕнчи Вылпасарĕнче, Етĕрне районĕнчи Шăматра икĕ сыпăклă шкулсем тата ку районти Мăн Чураш салинче учительсен семинарине уçнă. Вăл Мăн Чурашра, Шăматра, Вылпасарĕнче, Чуманкассинче вĕрентекен пулса ĕçленĕ. Чăваш чĕлхипе этнографине тата историне вĕрентет.

1920 çулта выçлăх пулнă пулин те вăл хăй уçнă Купăрля шкулĕнче столовăй йĕркелет, ачасене вилĕмрен çăлса хăварать. Выçлăх вăхăтĕнче Купăрля çыннисене пулăшать, вĕсем валли тыра хăварма ыйтса хаçата çырать.

П.В.Денисов профессор 1972 çулта тухнă «Религия и атеизм чувашского народа» кĕнекинче çакăн пек çырать: «Чи малтан, Совет влаçĕ пулнă вăхăтра М.П.Петров, И.Д.Никитин, Г.К.Кириллов тата ыттисем чиркÿсенче ĕçлеме пăрахса Советлă Чăваш çĕршывĕнче культура пурнăçĕнче ĕçлеме тытăннă. И.Д.Никитин музейпа тавра пĕлÿ ĕçне аталантарас тĕлĕшпе тата чăваш халăхĕн историне, этнографине, фольклорне пуçтарас тата тĕпчес ĕçре нумай вăй хунă».

1902 çулхи çулла И.Д.Никитин Н.В.Никольскипе Питĕр хулинче пулать, унта архивра тĕпчев ĕçне тишкерет, çавăнпа пĕрлех ку хулари тата Мускаври музейсемпе, Кремльпе паллашать.

1932-1945 çулсенче Шупашкарта Кĕнеке палатинче классификатора, Шупашкарти типографире корректора, унтан 1948 çулччен /мĕн виличчен/ Чăваш наука тĕпчев институтĕнче наука архивĕнче ĕçлет. Публицист-тĕпчевçĕ 1948 çулта вилнĕ, ăна Шупашкар масарĕнче пытарнă.

Юркка Иванĕ Н.В.Никольскипе пĕрле 1906 çулта чăвашсен пĕрремĕш хаçатне «Хыпара» пуçласа кăларма хастар хутшăннă. Унăн малтанхи статйисем /«Чăвашла çыракансене», «Чăваш хутла пĕлекен сахал»/ çав çулах çак хаçатра пичетленнĕ. Çавăншăнах «Хыпар» хаçат хупăнсан унран çынсем: «Ку хаçата хăçан кăларатăр?» – тесе ыйтнă.

«Ăнланма çăмăл кĕнекесем çырма тăрăшас пулать. Çыпăçтарса каланă чăвашла сăмаха, халапа, юмахсене çырса пырас пулать. Ху мĕнле шухăшланине, илтнине, каланине йĕркеллĕн, çыпăçуллă, юсаса çырса пырас

И.Д.ЮРКИН.

пулать. Çаксене асăрхаса туса пыракан пĕчĕккĕн, вăраххăн кĕнеке-хаçата юрăхлă çырма вĕренĕ», – тет вăл «Чăвашла çыракансене» статьяра. Кунтах вăл çапла çырать: «Ниммĕнле халăх та хăй шухăшланине хăй чĕлхипе калаймасăр, ют чĕлхерен чĕпĕтсе хăйĕн чĕлхи çумне çыпăçтарса нумай пурăнаймасть, хăйĕн чĕлхинчех сăмах шыраса тупать».

1920-1930 çулсенче Иван Дмитриевич çут ĕç, тăван чĕлхе, халăх йăли-йĕркипе искусстви çинчен нумай çырнă, халăх хушшинче хăй пухнă материалпа усă курнă. Вăлах чăвашсене тĕнчипе чапа тухнă И.Я.Бичурин пурнăçĕпе чи малтан паллаштарнă.

И.Д.Никитин XX ĕмĕр пуçламăшĕнче чăваш календарĕсем те çырнă. Хусан университечĕ кăларакан «Известия Общества археологии, этнографии и истории» ăслăлăх çырăвĕсенче те пичетленет. Халăх историйĕн йăли-йĕркине тĕпчекенсемшĕн вĕсем – хаклă материал шутланаççĕ. Музыка инструменчĕсем çинчен çырнă хайлавне виçĕ ÿкерчĕк кĕртнĕ. Хăй вăл скрипкăпа, гитарăпа, фисгармонипе, балалайкăпа, шăпăрпа калама пултарнă.

1920-1930 çулсенче Иван Дмитриевич çут ĕç, тăван чĕлхе, халăх йăли-йĕркипе искусстви çинчен нумай çырнă, халăх хушшинче хăй пухнă материалпа усă курнă. Валах чăвашсене тĕнчипе чапа тухнă И.Я.Бичурин пурнăçĕпе чи малтан паллаштарнă. Ку темăпа çырнă пысăк статйи 1960 çулта ЧНТИ ăслăлăх çырăвĕсенче çапăнса тухнă.

Вал çырнă «1905 çулпа ун хыççăнхи çулсем» аса илĕвне уйрăммăн палăртмалла /«Сунтал», 1931 ç, 2, 3, 4№/. Ку ĕçре 1905-1907 çулсенче революци юхăмĕ чăвашсен хушшинче мĕнле саралнине, кам-кам хутшăннине, вĕсем мĕн-мĕн тунине тĕплĕн çырса кăтартнă. Аса илÿре сăмах ытларах Шупашкарпа Етĕрне уесĕнчи пăлхавсем çинчен пырать.

1907 çулхи утă уйăхĕнче И.Д.Никитин Питĕрти Вырăс музейĕнчен килнĕ И.К.Зеленов этнографпа Элĕк, Çĕрпÿ, Шупашкар, Тутаркасси вулăсĕсенчи ялсем тăрăх çÿрет: киремет вырăнĕсене пăхать, авалхи тумтирсене, тĕрĕ-эреше, хатĕр-хĕтĕре пухать, авалхи йала-йĕрке çинчен калаçнисене çырса илет. Çав çулах вăл Венгри этнографĕпе Дьюла Месарошпа паллашать, ăна чăваш чĕлхипе тумтирĕ çинчен каласа кăтартать. Ялсем тăрăх çÿресе тури тата анатри чăвашсен йăли-йĕркипе паллаштарать. Кайран хулăн кĕнеке пичетлесе кăларать.

Халăх сăмахлăхне пухас тĕллевпе, И.Никитин кайран та ятарласа нумай ял-район тăрăх çÿренĕ, мĕн илтнине çыра-çыра илнĕ. Вара 1908 çулта Хусанта «Песни чуваш Ядринского и соседних уездов» ятлă уйрăм кĕнеке пичетлесе кăларнă. Иван Дмитриевича 1921 çулхи çу уйăхĕн 21-мĕшĕнче Шăматри учительсен пухăвĕнче Чăваш Республикинчи музейĕсен ĕçĕсемпе авалхи искусство палăкĕсемпе тата вĕсене упрас енĕпе ĕçлекен уполномоченнăй пулма суйланă. Вăл Шупашкарти музей тăвас енĕпе нумай вăй хурать. 1930 çулта Шупашкарти тавра пĕлÿ музейне 108 кĕнеке, экспонат панă.

1920 çулхи çурла уйăхĕн 20-мĕшĕ ĕмĕрех асра юлмалли кун пулнă. Çав кун Шупашкара пĕтĕм Чăваш облаçĕнчен /ун чухне республика тăвайман-ха/ тата Хусанпа ытти уессемпе вулăссенчен авалхи пасар пулнă çĕре, хула варринчи пушă вырăна, илемлĕтнĕ трибуна йĕри-тавра ирех халăх пуçтарăнма пуçланă. Чи малтан Чăваш автономиллĕ облаçне тунине асăнса лартакан палăк никĕсне хунă, унтан «Хресчен çурчĕн», чăваш аслă шкулĕн – университетăн никĕсне хывнă. Çакăн çинчен чăвашсен Хусанта тухнă «Канаш» хаçачĕсенче çапла çырнă: «Чăнахах та вăл ĕçсем пит пысăк пĕлтерĕшлĕ: палăк лартни – чăваш халăхĕшĕн ырă сунса туна чи пысăк ĕç – ăна автономиллĕ область туса панипе ĕмĕр асра хăварни: «Хресчен çурчĕ» – вăл пĕтĕм облаçри чăваш хресченĕсен килĕ пулĕ: унта вĕсем пурне те тупĕç, канлĕх те, çутă та, савăнăç та, университет никĕсне хуни – чăваш халăхĕн çутăлах çăл куçне чавма пуçлани.

... Вăл кун пуçарса янă ĕçсем ĕмĕр пырса чăваш халăхне çутă, ырлăх енне илсе каймалла. Ĕçсем Ревком лартна пĕчĕк кирпĕч юпасемпех юлмĕç, чăваш халăхĕн вĕсене туса пĕтермелĕх те вăй пулĕ тесе ĕмĕтленсе тăратпăр», – тенĕ.

Хăй çырса илнĕ юмахсене пухса 1936 çулта И.Д.Никитин «Ачасен юмахĕсем» кĕнеке кăларать, ытти хăш-пĕр юмахсемпе шÿтсене «Илемлĕ литература» альманахра пичетлет. Вăл пухнă фольклорпа этнографи материалĕсем Чăваш аслалăх тĕпчев институчĕн наука архивĕнче упранаççĕ. Вĕсем чул палăкĕсем, ака е карт паллисем, цифрăсем, тĕрĕ-эреш тытăмĕ, çырма-çатра ячĕсем, юмах-халап, сăвă-юрă, вăйă-куллă йĕрки çинчен каласа параççĕ. Çав ал çырусен пуянлăхĕпе хăй вăхăтĕнче Н.Ф.Катанов, Н.И.Ашмарин, Н.Р.Романов, Н.В.Никольский, Н.Ф.Данилов тата ытти тĕпчевçĕсем усă курнă. Вăл çырса пынă кун кĕнекисенче чăваш литературипе культурин паллă çыннисем çинчен калани чылай.

И.Д.Никитин 1946 çулта «М.Ф.Федоров» ятлă статья пичетлет. Унта «Арçури» авторĕн биографине туллинрех çутатса паракан çĕнĕ материалсене кĕртнĕ, вăл Шупашкарта пурăнни çинчен çĕнĕ фактсем тупса палăртнă.

1930-1940 çулсенче Юркка Иванĕ ытларах куçару ĕçне туса пырать. Вăл куçарнă кĕнекесем: Г.Андерсенăн «Юмахĕсем», В.Бианкин «Раксем ăçта хĕл каçаççĕ», Л.Кассилĕн «Буденный ачисем», В.Короленкăн «Калавсем». Унсăр пуçне, тĕрлĕ çĕрте вăл А.Чеховăн тата В.Васильевскаян калавĕсене чăвашла куçарса пичетленĕ. Вĕсенче тăлмач тăван чĕлхене лайăх пĕлни сисĕнет. И.Никитин наукăпа вĕренÿ тата политикăпа массăллă литература кĕнекисене те куçарна.

Иван Дмитриевич Хусанта вĕреннĕ чух Н.Ф.Катанов профессорпа тĕл пулнă, ун патне араб чĕлхипе вĕренме çÿренĕ. Çамрăк студент профессора «Чол йоба» статйипе паллаштарнă. Вара вăл «Шăпăр» /Пузырь/ ятлă статья çырма хушнă, çавăн пекех кĕнекесен библиографиллĕ кăтартăвне йĕркелеме тата кашни кĕнекен 100 страницинчен пĕр страница çырма вĕрентнĕ.

Çавăн пекех И.Д.Никитин В.К.Магницкий палла этнографпа, Марр академикпа, С.Эльгерпе, Н.Васанккапа тусла пулнă, И.Н.Юркинпа çырусем çÿретнĕ.

И.Д.Никитинан паллăрах ĕçĕсем çаксем: «Чăваш чĕлхи çинчен» /«Хыпар» 1918 ç. 56, 57№/, «Авалхи праçникесем çинчен» /«Илемлĕ литература», 1936 ç. 1 кĕнеке 77-78 стр./, «Шупашкарти общественнăй библиотеки... губернатор хăй килĕшни çинчен пĕлтерчĕ» /«Чебоксарские новости». 1991. I.II. №7/, «Ял хуçалăх производство бригадисене колхозсенче мĕнле йĕркелемелле» /«Канаш» 1932, раштав, 19/, «Колхозсенче ĕçсене тĕрĕс организациlесси çинчен» /«Канаш, 1932, раштав, 19/, «Совет влаçĕшĕн ялсенче кĕрешни» /«Сунтал, 1933. 9-10№/.

Н.В.Никольский профессор чăннипех те ăслалăхра паллă çын. Унан 300 томлă наука ĕçĕсем, пичетлесе кăларнă 200 ытла кĕнекисем пурне те тĕлĕнтерессĕ пулсан, И.Д.Никитин-Юркки унан чи çывăх ĕçтешĕ, юлташĕ тата чăвашсен малтанхи этнографĕсемпе фольклорисчĕсенчен, просветителĕсемпе журналисчĕсенчен, историкĕсемпе куçаруçисенчен, тĕпчевçисенчен пĕри.

Юркка Иванĕ кун кĕнекинче мĕн курни-илтнине, çăнанитĕпчение çырса пынă. Унăн 5 томлă ал çырăвĕсем Чăваш ăслăлăх институтĕнчи наука архивĕнче упранаççĕ, нумай тĕпчевçĕ хăйсен ĕçĕсенче вĕсемпе усă курать.

И.Д.Никитин ĕçне Н.В.Никольский, Ю.М.Артемьев, В.Д.Димитриев, П.В.Денисов, профессорсем, Г.Ф.Юмарт, А.В.Изоркин тата ытти тĕпчевçĕсем пысăка хурса хакланă.

Н.В.Никольский профессор чăннипех те ăслăлăхра паллă çын. Унăн 300 томлă наука ĕçĕсем, пичетлесе кăларнă 200 ытла кĕнекисем пурне те тĕлĕнтерессĕ пулсан, И.Д.Никитин-Юркки унăн чи çывăх ĕçтешĕ, юлташĕ тата чăвашсен малтанхи этнографĕсемпе фольклорисчĕсенчен, просветителĕсемпе журналисчĕсенчен, историкĕсемпе куçаруçисенчен, тĕпчевçисенчен пĕри.

Иван Дмитриевичăн пурнăçĕ çăмăл пулман. Ăна малтан пачăшкă пулса ĕçленĕшĕн тиркенĕ, хăй уçнă Купăрляри шкулта ĕçлеме май паман. Хăйĕн ĕмĕрĕнче виçĕ пÿрт лартма тивнĕ. Вĕреннĕ чухнех чирлесе ÿкет: çур ÿпки пачах ĕçлемен. Хăйне çирĕп те тирпейлĕ тытнипе çеç 67 çул таран пурăннă. Хăйĕн пархатарлă кун-çулĕнче сахал мар ырă ĕç туса хăварнă ăсчаха чăваш халăхĕ яланах асра тытĕ.

Н.ПАНТЕЛЕЙМОНОВ,
тавра пĕлÿçĕ.